

УКРАЇНЦІ В КРИМУ (XV – ПОЧАТОК XX ст.)

БЕЗКОНТРОЛЬНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗАЛИШКІВ російської партійно-мафійної структури, яке здійснюється сьогодні в Криму, шовіністичне переслідування неросійського населення Криму, кампанія наклепів, яка особливо посилилася протягом останніх двох-трьох років з метою довести, що українці, в основному, з'явилися в Криму, нібито, лише після 1954 р. з ущемленням прав «исконных жителей Крыма» (під цією формулою розуміють, як не дивно, росіян), нечувані утиски українського населення Криму, позбавленого в, нібито, Українській державі права на освіту рідною мовою, на негальмований розвиток українських громадсько-політичних та культурних організацій і товариств — причому все це проводиться всупереч комуністичній же ж діючій досі конституції — примусили мене заглибитися в дослідження проблеми історії українського населення Криму.

Своє повідомлення побудував з кількох частин, відповідно до періодів історії Криму та до правного (чи безправного) статусу українського населення півострова протягом принаймні половини тисячоліття. Я змушений підкреслити, що в силу тих обставин, в яких протягом сімдесяти років перебувала українська так звана радянська історична і етнографічна наука, коли на етнічну історію українців взагалі, а поза межами УРСР зокрема (бо Крим до 1954 р. справді був поза межами УРСР) було накладене формальне і фактичне табу, історія українського населення Криму не досліджувалася. Моя спроба звести хоча б частину фактичних відомостей про українців Криму до купи, здається, перша в українській науці, але я говорю про це не з гордістю, а навпаки з мукою: втрачено було

багато дорогоцінного часу, який надолужити не так просто. Я цілком свідомий того, що в моїй інформації, яка має попередній характер, багато прогалин та неточностей, які в майбутньому треба буде доповнювати і виправляти, маю надію, не лише мені, але й тим молодим дослідникам, які систематично вивчатимуть етнічну історію українців Криму в її далекому і недалекому минулому.

Свідомо починаю своє повідомлення з XV ст. Історія слов'янського населення Криму IX–XIII ст. (проблеми Тмутороканського князівства, хоча б) віддавна стала об'єктом дослідження російської офіційної науки – ще з часів загарбання Криму Російською імперією – для того, щоб довести, нібито, історичні права Росії на Таврійський півострів. Багато таких «досліджень» здійснювалося з метою підтасовування фактів історії Криму – майже символічним проявом цих фальсифікацій стала авантюристична афера – ще в часи Катерини II – з так званим тмутороканським каменем. Всі ці «дослідження» вимагають суворої ревізії з точки зору об'єктивної науки, яка б відсіяла половину від здорового зерна. Не буду торкатися цих проблем, хоча в них є чимало цікавого і таємничого (хоча б справа так званої Озівської Русі, етнічного складу Тмутороканського князівства та меж його території на Таврійському півострові) – вони вимагають окремого висвітлення.

Роль, яку відігравав Таврійський півострів, починаючи від античних часів – тобто роль своєрідного ключа, економічного, а також політичного, по відношенні до безкрайніх і незвичайно багатих просторів Східної Європи – стала основною причиною того, що півострів ще на межі першого тисячоліття до Різдва Христового та першого тисячоліття після Різдва Христового перестав бути моноетнічною територією. Пізніше нові завоювання (а на півострові влада мінялася часто, зрештою переважно співіснували державні утворення різних етносів) усували попередні панівні нації, перетворюючи їх у залежні. Так виникла помітна етнічна мозаїчність Криму, особливо в горах та у його торговельних центрах – факторіях. Треба, однак, сказати, що «сто національного» Криму, про який залюбки трубить сучасна компартійна та пост компартійна пропаганда, ніколи не було в природі. Для економічно активних зон, зон пожвавленого торговельного обміну в цілому світі

завжди був характерний поліетнізм як в античні, так і в середньовічні та нові часи – і Крим ніколи не був якоюсь винятковою особливістю, як намагаються доводити щедро оплачувані агітатори та, треба шкодувати, люди, які вважають себе істориками. Серед мешканців таврійських торговельних центрів східнослов'янське населення – предки сучасних українців – простежуються, згідно з історичними джерелами, з часів існування Київської держави (тут я абстрабуюся від Озівської Русі, етнічний склад якої вимагає вдумливого дослідження).

Монголо-татарське завоювання півострова застало українське («руське» - за тогочасною етнічною термінологією) населення в багатьох містах. Це населення згадується в тогочасних джерелах – арабських, зокрема; для дещо пізніших часів – часів генуезької колонізації – також у джерелах латинською та італійською мовами. Кілька прикладів. У італійсько-татарському розмовнику 1330 р., так званому *Codex cumanicus*, що виник, найімовірніше, в середовищі генуезької Кафи (сучасної Феодосії), помітно впливи української мови: слово «козак» (саме там воно записане вперше в західноєвропейському письмовому джерелі взагалі) подається не в тюркському, а в українському звуковому оформленні. Згідно з Ібн аль-Асіром, руські купці та багачі, що мешкали в Херсонесі, втекли після битви під Калкою в 1224 р. до Малої Азії. Ібн абд-ез-Захвер, пишучи про 60-і рр. XIII ст., говорить про місто Крим (Солхат, сучасний Старий Крим), заселене кипчаками, русами і аланами. У статуті Кафи 1316 р. згадується руська церква за мурами міста, при цьому підкреслюється, що вона була з стародавніх часів. Іспанський автор Перо Тафур пише в XIV ст. про те, що в Кафі мешкають такі християнські нації, як руси (їх він ставить на перше місце), мінгрели, абазги, черкеси, болгары та вірмени. На морських картах Чорного моря на мисі Тарханкут змальований маяк, який звали «Руським» (карта 1553 р., але відомості явно з попереднього століття). У 1475 р., коли турки здобули Кафу, серед пограбованих і частково проданих у рабство мешканців джерело – так званий тосканський анонім – згадує волохів, поляків, русів, грузинів і черкесів. Подібних згадок у письмових джерелах XIII, XIV і XV ст. є біля двадцяти. При загальній бідності описових та інших джерел

про Крим цих часів, вони свідчать, що майже в кожному більшому міському центрі Криму мешкали українці, мали свої церкви і, згідно з середньовічною регламентацією, що існувала в містах Заходу і Сходу, мали свої окремі дільниці — квартали. З генуезьких часів Криму збереглися в італійських архівах досить багата документація — в значній мірі це протоколи запису торговельних операцій, серед яких нерідко трапляються імена, які можна вважати прізвищами українських купців в Криму. Ці протоколи, які поступово публікують італійські вчені, починаючи з 60-х рр., заслуговують на велику увагу українознавців. При цій нагоді хочу підкреслити сумне явище: якщо в Італії досі збереглися в архівах досить значні шари документів з часів генуезьких володінь у Криму, то документація наступного — татарського — періоду в історії Криму просто зловмисно знищувалася російськими військами та російською владою, починаючи з середини XVIII ст., коли було, в основному, спалено бахчисарайський ханський архів, аж до 40–50-х рр. нашого століття, коли загинули рештки документів, відомості про які маємо з кінця XIX ст. — 30-х рр. вже нашого століття. Видумувати фальшиві псевдоісторичні побудови без джерел набагато простіше, ніж об'єктивно використовувати правдиву джерельну базу. Для контрасту можна сказати, що в такій нібито відсталій азійській країні як Туреччина збереглися колосальні архівні матеріали про турецьку південну частину Криму, серед яких можна зробити ще не одне відкриття про українців пізньосередньовічного південного побережжя.

Татарські напади на міста Криму догенуезької та генуезької епох (отже з другої половини XIII ст. до 1475 р.) завдавали великих втрат також українським міським колоніям. Однак навіть турецьке панування, що, як я вже згадував, почалося погромами міського населення, в принципі протягом майже двох сторіч не порушило прав українських кварталів міст. У Кафі, наприклад, невеликі дільниці (магаля) з своєю церквою (бо таким був під час турецького панування принцип поділу міст на національні квартали) зберігалися у XVI — першій половині XVII ст. У 1545 р. тут було — в українській дільниці — 27 дворів, у 1638 р. — 12. Коли у 20-х рр. XVII ст. у Кафі почала працювати місія домініканців, виявилось, що для контактів

з місцевими українцями потрібний монах, який знав би їхню мову. Такого ченця домініканці спровадили. Десь у 40-х рр. XVII ст., як здається, вільних українців Кафи (треба думати, що це були купці й ремісники) спіткала катастрофа — мабуть їх силою ісламізували і тюркізували. В кожному випадку, згадок про український квартал Кафи від середини XVII ст. і далі поки що не знайдено.

Крім цих кількісно невеликих українських колоній у торговельних центрах, що склалися з людей цілком вільних, до Криму, починаючи з другої половини XIV ст., а особливо з кінця XV ст., коли Кримське ханство стало васалом турецького султана, напливає чимраз більше і більше українських бранців-невільників. Як відомо, Кримське ханство перетворило напади на українські землі, яких основною метою було захоплення ясиру, у своєрідній промисел. Раціції відбувалися майже щорічно, а деколи два-три рази на рік. За моїми неповними і, цілком явно, недокладними підрахунками протягом XV — першої половини XVII ст. татари (не лише кримські, але й буджацькі та інші степові орди з Північного Причорномор'я), а також турки знищили та вивели з України близько 2—2,5 млн. чоловік. Треба думати, що не менше половини цих людей (решту продавали поза межі Криму) осідало на півострові. Життя українських рабів було дуже важке, до них ставилися з великою жорстокістю, хоча бували періоди, коли їм жилося й трохи краще. Смертність серед рабів була дуже висока. Чоловіків брали на роботи в сільське господарство, вони ставали рабами-слугами в містах (також у мешканців не мусульман, а християн). Жінки ішли до гаремів; чоловіків часто кастрували. За висловом Михайла Литвина, литовського посла до кримського хана (це 60-ті рр. XVI ст.), невольники жили гірше від собак. Рабство тривало різний час — бувало, що й досмертно, але є відомості, що в певний період тривало лише 6 років, пізніше невольників відпускали на волю, але без права покидати країну.

Велика кількість невольників-українців спричинила значні зміни в Криму в антропологічному, демографічному, а навіть культурно-релігійному відношеннях.

Перевага українських жінок в гаремах та їх існування у ролі наложниць довели до виникнення великого прошарку мішаного

населення, так званих тумів. Дітей-метисів також можна було продавати, але, так чи інакше, такий процес довів до антропологічних змін, помітних ще донедавна. Татари з аристократичних родів, мешканці міст поступово втрачали ознаки монгольської та туранської рас, чимраз більше наближаючись до расових типів, характерних для українців. (Такі спостереження зробив в кінці XIX – на початку XX ст. А. Кримський; такі спостереження робив і я сам у 50-х рр. нашого століття, перебуваючи в середовищі, де були репресовані кримські татари як з степової, так і з гірської та побережної частин Криму).

В етнодемографічному відношенні проживання велетенської кількості українського – хоча й підневільного – населення в Криму довело до того, що в другій половині XVII ст. українці стали основним населенням Криму. Це можна статистично довести відносно Кримського ханства – це можна припускати відносно турецької частини (кафського еялету) Криму. (При цій нагоді я хочу застерегти від дуже поширеної в наш час помилки, коли Крим у минулому розглядають як одну політичну цілість – Кримське ханство. Насправді, Крим поділявся на дві майже рівнозначні – з точки зору кількості населення – частини: Кримське ханство з столицею в Бахчисарая і портом у Гезлеве, сучасній Євпаторії, та турецьку провінцію-еялет з центром у Кафі. До складу провінції входило ціле південне побережжя півострова з такими містами, як Ак-Яр, тепер Севастополь, Балаклава, Мангуп, Алушка, Ялта, Алушта, Судак, Керч, Єні-Кале). Згідно з переписом населення Кримського ханства 1666–1667 рр. (його дані записав у своїх мемуарах турецький мандрівник Евлія Челебі) на 187 тисяч кримських татар і 20 тисяч вільних представників інших національностей (вірмени, греки, євреї, караїми) припадало 920 тисяч невольників, в основному, для даного часу, українців. Іншими словами, близько чотирьох п'ятих населення Кримського ханства були українці. Аналогічним було, мабуть, становище у турецькій частині Криму. Ще іншими словами – в абсолютних числах у другій половині XVII ст. в Криму було більше українців ніж тепер.

З етнодемографічної точки зору про український Крим можна говорити вже в другій половині XVII ст. Про антропологічні наслідки

я вже згадував. Були й культурно-ідеологічні. Цей же Евлія Челебі згадує, що в Акмечеті (сучасному Сімферополі) були дєрвіші, мусульманські ченці, які розповідали йому про Марію, матір «пророка козаків» Ісуса. Очевидно, такі розмови мали дуже мало спільного з ортодоксальним ісламом, для якого жінка просто не має душі.

Хоча побоювання революції рабів, здається, існувало в тогочасному кримському суспільстві, до такого вибуху не дійшло. Не доходило не лише тому, що основна маса невільників (крім тих, які пішли шляхом добровільної ісламізації та тюркізації – це робило потурнаків негайно вільними) була дуже сильно пригноблена, їх часто довго тримали в кайданах, але й тому, що також для тих, які не відцуралися – в першому поколінні – свого народу і своєї віри шлях повернення в країну або до об'єднання з нею практично майже завжди був зачинений.

Як би не підходити до проблеми чотирьох п'ятих українського населення Криму в другій половині XVII ст., навіть враховуючи його обмежені можливості репродукції в кримських умовах, то виходячи з етносоціологічної точки зору майже не підлягає сумніву, що через деякий час українці, колишні невільники, разом з тумами-метисами повинні б утворити якусь окрему етнічну спільноту з збереженими українськими фізичними та духовними прикметами, з бажанням встановити такі чи інші контакти з своєю батьківщиною-Україною. Політичні обставини були дуже мінливі й були періоди, як раніше за гетьмана Богдана Хмельницького, а пізніше за гетьмана Петра Дорошенка, коли стосунки України з Кримом були менш-більш нормальними і коли до сформування такої спільності з вимушених емігрантів та їх нащадків могло дійти.

Однак короткозора, якщо не просто по-жорстокому тупа і обмежена політика, в першу чергу, Запорозької Січі та її деяких керівників (хоча б, Івана Сірка, довголітнього кошового, постійного злобичника, що організовував грабіжницькі рейди на Крим, в Буджак – і за це, без достатніх підстав, як на сьогодні виявляється, був проголошений некритичною українською історіографією козацьким лицарем, яким він ніколи не був), кинула кримських українців, оголошених зрадниками, в обійми ісламізації та тюркізації.

Літопис Самійла Величка під 1675 р. розповідає такий епізод. Іван Сірко під час одного з своїх наїздів на Крим вивіз з тої невеликої частини, яку він грабував, сім тисяч невільників та колишніх невільників-українців для повернення в Україну. По дорозі на Запоріжжя Сірко влаштував підступну «перевірку» виведених людей — три тисячі з них (серед них також туми) зголосилося, що вони повернуться в Крим, бо там «міють уже свої осідлиська і господарства і для того там лучше собі желяють жити, нежелі в Русі, нічого своего неімуци». У відповідь на таку відверту заяву Сірко наказав спершу їх відпустити, а потім усіх вирізати (*Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке. — Т. 2. — Київ, 1851. — С. 376-377*). Можна собі уявити, який відгомін мав такий «патріотичний вчинок» козацького лицаря в українському середовищі Криму. Опинившись між молотом і ковадлом, українці Криму — ті, яким вдалося стати вільними і здобути «своє осідлиська і господарства», поповнили ряди ісламізованих і тюркізованих, поступово розчинившись у панівних — турецькій та кримськотатарській — націях.

Грубо, але відверто кажучи, шанс українізації, хоча б часткової, Криму було ліквідовано одним махом зусиллями самих українців.

У XVIII ст. кількість рацій на Україну значно зменшилася — помітно зменшилася питома вага українських невільників чи колишніх невільників. Шляхи повернення в Україну відкривалися рідко; становище рабів же ж, навіть звільнених, далі було дуже важким. Слова сучасника (Б. Хмелевського) з другої половини XVIII ст.: «старі ходять від хати до хати старцюючи, часто вмирають по вулицях від голоду. Невільникам часто кажуть женитися і в цей спосіб шлях до волі їх загороджено і дітей їх продають або бісурманяють» (*Chmielewski B. Nowe Ateny albo Akademia wszelakiey scuensy i pełna... — Ч. 4. — Львів, 1765. — С. 427*).

У зв'язку з зменшенням кількості рабів та з великим попитом на робочу силу в Криму, вже з середини XVIII ст. там з'являються вільнонаймані українські селяни, як на сезонних роботах, так і на постійно. Часто це були вихідці з так званої Ханської України, тобто Єдисану (території між Дніпром, Богом та Дністром), в якому від середини XVIII ст. чимраз густіше виникали українські села спершу з втікачів з Правобережжя, де панувало

жорстоке польське кріпацьке гноблення. Постійно до Криму заглядають, вже цілком мирно, січовики з Січей, розташованих на татарській і турецькій територіях – з Олешківської Січі, з Слободзеї. До Криму потрапляли також політичні емігранти з мазепинців та прихильників гетьмана Пилипа Орлика, який орієнтувався, без великих зрештою досягнень, на турецьких султанів. Зростала кількість українських купців-чумаків, що сезонно навідувалися в Крим з своїми валками.

З остаточним захопленням Криму Російською імперією (після ліквідації кримського ханства у 1783 р.) до Криму напливає чимраз більше українського селянства. Це або кріпаки, яких російські землевласники спроваджують в Крим, де поміщики отримували чи купували великі земельні наділи – або втікачі від кріпацтва, яким напівлегальним шляхом вдавалося прорватися на Крим і там пустити коріння на землях, залишених кримськими татарами. Крим пережив дві велетенські хвилі татарської еміграції до Добруджі та до Туреччини. Першу – в кінці XVIII ст., другу – після Кримської війни (міграція 1860 – 1861 рр.), коли різко посилюється переслідування татар, звинувачених російською адміністрацією у зраді на користь Туреччини. Ще на початку XIX ст. (у 1802 р.) козаки-українці та поміщицькі селяни – правда, в невеликій, але вже статистично вловимій кількості – були в Акмечеті (тепер Сімферополь), Карасубазарі (Білогірськ), Бахчисараї, Гезлеве (Євпаторії), Кафі (Феодосії), Керчі, Мангупі, їх поселювали також окремими слободами (Підгородна, Ізюмська, наприклад). Кількість селян – та й українських поміщиків (зокрема з Полтавщини) – різко збільшилися напередодні та після закінчення Кримської війни. У 1856 р. в Крим масово втікають кріпаки-селяни Верхньодніпровського, Катеринославського повітів, потім також інших повітів Херсонської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній. На дорогах ставили військові застави, що зводили справжні бої (було чимало вбитих) з селянами, які рушали в Крим селами, повними сім'ями, з усім пожитком. Ця міграція відбувалася внаслідок поширення чуток, що в Криму, в зруйнованих містах, прописуватимуть також втікачів з України. І хоча основну масу селян-кріпаків завернули додому, частині вдалося прорватися в Крим, де вони, зрештою, могли розрахо-

увати на допомогу земляків, які закріпилися в Криму раніше. Вже у 1855 р. більшість міського населення в Сімферополі були українці (це я цитую тогочасних російських авторів Корабльова і Сірякова, які у 1855 р. видали в Петербурзі путівник «Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами»). Відомості про сімферопольський некрополь XVIII ст., опубліковані на початку XX ст. кримським українським істориком А. Маркевичем, підтверджують ці дані антропонімічним матеріалом. Описуючи севастопольський ринок кінця XIX ст., російський письменник К. Станюкович писав, що мова на ньому «звучала м'яким тоном малоросійського акцента» (оповідання «Втеча», події 60-х рр. XIX ст.). Подібних спостережень, що говорять про сильну українську стихію в Криму XIX ст., є багато. Поки що не вдається всі ці відомості підтвердити статистично, бо, як відомо, російська статистика практично не відрізняла малоросів від великоросів, а в тих нечисленних випадках, коли це робила, дані були явно фальсифіковані. Вже в кінці XIX ст. з українського кримського середовища почали виходити громадсько-політичні та культурні діячі. Одним з найвидатніших був Іван Липа, що народився в Керчі у 1865 р., письменник, видавець, політичний діяч, співавтор програми «Братства тарасівців» (1893 р.), яке слушно чи неслучно вважають першою східноукраїнською організацією націоналістичного напрямку. Видатного українського історика-кримознавця кінця XIX ст. Арсенія Маркевича я тільки що згадував. Про організоване українське суспільно-політичне життя в Криму до часів революції 1905–1907 рр., однак, не могло бути мови — принаймні досі не вдалося знайти переконливих доказів його існування. Утиски царату були надто сильні; в таких умовах український національний рух в Криму, навіть у чисто культурному плані, розвиватися не міг.

Становище помітно міняється під час та після революції 1905–1907 рр. Українське суспільно-політичне і культурне життя (правда, далі неофіційне, напівлегальне) концентрується у Сімферополі та Севастополі. У 1905–1906 рр. у Сімферополі виник гурток українських соціалістів-революціонерів; у Севастополі ще до 1905 р. було утворено гурток «Кобзар» на чолі з директором державної жіночої гімназії Вячеславом Лещенком. У севастопольському гуртку основну роль грали офіцери-українці Чорноморського морського флоту. (Флот

комплектувався, в основному, з українців — їх кількість в період між революціями 1905 та 1917 рр. доходила до 75%). Українці Криму отримують власну українську пресу — в сімферопольській газеті «Тавричанин» був постійний окремих відділ «Українцям».

До того як перейти до висвітлення питання про український національний рух в Криму 1917–1918 рр., яким я закінчуватиму своє повідомлення, хочу коротко зупинитися на місці Криму в українській геополітичній структурі.

Інтеграція Криму з Україною почала здійснюватися з моменту ліквідації Кримського ханства. Таврійська область, пізніше губернія, охоплювала до 1917 р. не лише півострів, але і три великі повіти сусідньої Степової України, заселені майже виключно українцями. Для півострова ці повіти відігравали роль сільськогосподарського тилу. Інтеграція здійснювалася не лише економічним, але й політично-адміністративним шляхом. В період існування Новоросійського генерал-губернаторства (з 1797 р.) Крим взагалі опинився, так сказати б, в «українському оточенні». До складу генерал-губернаторства увійшли, крім Таврійської, також Херсонська і Катеринославська губернії, в один час (до 1842 р.) ще й Кубань — Область Чорноморського війська. Тому не було нічого дивного в тому, що з моменту утворення Центральної Ради вона розглядала Крим як потенційно складову частину України. Згідно з ухвалами Українського національного конгресу 19 квітня 1917 р. було встановлено норму представництва від Таврії до Центральної Ради — 3 члени. Серед членів Центральної Ради був представник від кримських татар Ю. Дежур Журов. Центральна Рада призначила свого комісара для Таврії у Сімферополі. Як згадує у своїх спогадах Михайло Грушевський, на З'їзді народів колишньої Російської імперії, що проходив у Києві 8–16 вересня 1917 р., «з Криму прибула особливо велика їх (мусульманського Криму. — Я. Д.) делегація, незвичайно горнула до українського руху і викликала гаряче спочуття українців» (*Грушевський М.* Спомини. — Київ. — 1989. — №11. — С. 140). 7 листопада 1917 р, у Києві було утворено Крайовий комітет для охорони революції на Україні, який поширив свою владу на дев'ять губерній, включаючи Таврійську (цікаво, що до цього комітету, підпорядкованого Центральній Раді, уві-

йшли також представники російських більшовиків, визнаючи, таким чином, підпорядкування Криму Києву).

Великі зміни відбувалися у самому Криму. У Сімферополі після Лютневої революції відбулися збори української інтелігенції (понад 200 чоловік), на яких було утворено Сімферопольську українську громаду. Її очолив викладач гімназії Клименко. У складі Залогової (гарнізонної) ради солдатських депутатів було утворено українську секцію для культурно-освітньої роботи. Виник Український військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка (головою клубу став офіцер Мацько). 24 травня 1917 р. у Сімферополі відбулося величаве Шевченківське свято, в якому взяло участь близько 15 тис. осіб, делегації з Феодосії, Севастополя, від Чорноморського флоту. В цей же день з українізованих частин Сімферопольського гарнізону (вони налічували 10 тис. чоловік на 30 тис. всієї залоги) було утворено Перший український сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка, що зайняв окрему казарму, вивісивши на ній синьо-жовтий прапор. Під час виборів до Сімферопольської міської ради 1917 р. українці висунули своїх кандидатів і провели до складу міської ради трьох радних-українців.

В Севастополі після Лютневої революції гурток «Кобзар» вийшов з підпілля. У березні 1917 р. він провів перші збори українських моряків. Почався рух за українізацію Чорноморського флоту. У квітні 1917 р., на других зборах, було утворено Українську чорноморську громаду на чолі з В. Лещенком, про якого я вже згадував. Українська чорноморська громада мала свій центр в будинку Уніон-банку на головній вулиці Севастополя. У громаді працювали військова, просвітня, агітаційно-пропагандистська та господарська секції, в яких дуже активну участь брали вищі рангом офіцери флоту. До кінця квітня українські корабельні ради або гуртки виникли майже на всіх кораблях флоту, в сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці, в частинах морської авіації. У липні 1917 р. першим підняв український прапор міноносець «Завидний».

Після проголошення Української Народної Республіки III універсалом (19 листопада) майже половина кораблів флоту вивісила української прапор, у Севастополі відбувся військовий парад.

1917 р. починають в Криму виходити українські книжки. У Сімферополі виникло українське видавництво «Атос», що видає, між іншим, драматичний твір-комедію В. Товстоноса «Товариш Пролітайло»; у Феодосії було надруковано брошуру П. Нечипоренка «Про стародавню Русь». У наступному, 1918 р., в Сімферополі побачили світ «Пісні та вірші» Д. Ткаченка. Українських видань в Криму в цей час було більше.

Весь український громадсько-політичний, військовий та культурний рух натрапляв на страшну протидію російських шовіністичних кіл та русифікованої верхівки деяких національних меншостей. З іншого боку, він користувався підтримкою кримських татар, білорусів, грузинів. При українській допомозі дійшло до утворення в Сімферополі татарського куреня під командуванням поручика Ібрагімова.

Як відомо, в кінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. більшовицькі заколотники почали захоплювати територію Криму, зміцнюючи своє панування жорстоким терором, який коштував життя десяткам тисяч невинних людей. Жертвами терору стали також українські громадські та культурні діячі.

Хоча Центральна Рада в перші місяці своєї діяльності займала не завжди послідовну позицію, в остаточному результаті вона не відмовилася від цієї території та від Чорноморського флоту. 22 грудня 1917 р. в Києві було утворено Генеральний секретаріат морських справ, перетворений 1 березня 1918 р. на Морське міністерство. Ще раніше, 14 січня 1918 р. колишній російський Чорноморський воєнний флот, а також торговельний флот було проголошено флотами Української Народної Республіки. У квітні 1918 р. Центральна Рада устами міністра закордонних справ оголосила, що Крим становить частину України. В середині квітня 1918 р. військова кримська група полковника Павла Болбочана (виділена з Запорозького корпусу генерала Натієва) почала наступати на червоний Крим. 20 квітня група прорвала більшовицький фронт на Сиваші, 22 квітня зайняла Джанкоюю, 25 квітня — Сімферополь, поваливши там владу Раднаркому Кримської радянської республіки і захопивши в полон Штаб оборони республіки. Цього самого дня Гордієнківський кінний полк зайняв Бахчисарай. 29 квітня

Чорноморський флот у складі 3 бригад лінійних кораблів, 1 бригади крейсерів, 1 бригади гідрокрейсерів, дивізії міноносців і 22 підводних човнів підняв український прапор.

Однак під натиском німців, що почали окупувати Крим, українські війська були змушені вийти з Криму.

Гетьманський уряд, незважаючи на свою велику залежність від німецької військової влади, не думав відмовлятися від Криму. В такому дусі діяли представники Української держави в Криму — контр-адмірал Михайло Остроградський-Апостол (травень-червень 1918 р.) та В'ячеслав Ключковський (з червня 1918 р.). У липні 1918 р. в Києві було утворено Комітет Степової України з завданням підготувати інтеграцію Криму. Місцевий кримський уряд, що також опирався на німецьку збройну силу (уряд генерала Сулеймана Сулькевича, білоруського татарина за походженням), проводив різко антиукраїнську політику, намагаючись захопити ті три повіти континентальної України, які раніше входили до складу Таврійської губернії. Після митної війни та фактичної блокади, проведених з українського боку, С. Сулькевич змушений був капітулювати. Внаслідок українсько-кримських переговорів у Києві (вересень 1918 р.) було опрацьовано прелімінарний договір про входження Криму до складу Української держави з збереженням внутрішньої автономії, територіальної армії, власної адміністрації, з статс-секретарем для справ Криму в кабінеті міністрів України. 11 листопада 1918 р. німці передали рештки Чорноморського флоту (1 лінійний корабель, 1 гідрокрейсер, 7 міноносців) Україні. 16 листопада в Криму, за погодженням з українською стороною, було утворено новий уряд на чолі з караїмом Соломоном Кримом.

Дальші події в Україні та Криму зруйнували ті політичні й економічні зв'язки, які починали встановлюватися і зміцнюватися. Вони відбилися трагічно також на становищі українців в Криму. На Крим насувалися нові хвилі білого та червоного терору...

Недаремно я зупинився докладніше на подіях 1917–1918 рр. Мені здається, що тут відчутні деякі аналогії з подіями в сучасному Криму. Можливо, вивчення цих подібностей допоможе в боротьбі за рівноправність українського населення Криму, кількість якого досягне незабаром 1 млн. чоловік.

Кінчаючи своє повідомлення, постараюся відповісти, хоча б поверхово, на питання скільки, все ж таки, могло бути українців у Криму напередодні революції 1917 р. Про фальсифікаторство російської дореволюційної статистики я вже згадував – та фальсифікаторська лінія відносно статистики Криму продовжувалася також у радянський час. Попробую застосувати метод ретроспекції, виходячи з даних перепису 1926 р. За офіційними даними цього перепису, в Криму на 714 тис. населення мешкала 301 тис. росіян (42 %), 77 тис. українців (близько 11 %), 179 тис. татар (25%). Відомо, однак, як з Криму, так і з інших регіонів тогочасної РРФСР, що кількість українців та білорусів у 1926 р. на суміжних до України та Білорусії територіях штучно сильно зменшували. Корективи, внесені демографічною статистикою, припускають, що в Криму в цей час мешкала приблизно однакова кількість росіян та українців – по 180–200 тис. чоловік (тобто, приблизно по 26 %). Треба думати, що співвідношення національностей Криму не дуже змінилося протягом Першої світової війни і так званої громадянської війни. У 1913 р. в Криму мешкало близько 730 тис. осіб; якщо вважати, що й тоді українців було яких 26 %, то загальна їх кількість становила біля 190 тис. Очевидно, що ці підрахунки вимагають перевірки (якщо вона можлива), але мені здається, що цифри відповідають тогочасним реаліям.

Які можна зробити висновки з того, що я говорив про етнічну, а частково й політичну історію українців Криму так званого дорадянського періоду?

По-перше, починаючи з періоду існування давньої Київської держави та ще й раніше мешканцями Криму завжди були українці та їх безпосередні предки руси.

По-друге, у XVII ст. в Криму склалася така етнодемографічна ситуація, що українців на півострові було у 3–4 рази більше кримських татар і турків. Невміння тогочасної української сторони будувати відносини з Кримом на реалістичних підставах, а також байдужість до долі українців-невільників та колишніх невольників стали основною причиною того, що в Криму ще тоді не сформувалася багаточисельна за складом українська спільнота. Цей висновок має цілком актуальне політологічне значення для нашого часу.

Непродумане ставлення до російськомовних прошарків українського населення може не лише закрити шлях до їхнього — та їхніх дітей — повернення в лоно української нації, але й перетворити цю етнолінгвістичну групу в байдужу або й ворожу до українства. «Caveant consules ne quid respublica detrimenti cariat» — говорив колись Цицерон. Тому хай справді «пильнують консули, щоб республіка не зазнала якоїсь шкоди».

По-третє, національні переслідування з боку російської адміністрації та шовіністичних кіл російського суспільства в Криму стали причиною денационалізації основної маси українського населення Криму. Однак, незважаючи на це національне гноблення, сприятливі обставини революційних років 1917–1918 довели до спалаху національної свідомості і культурного руху серед українців Криму, для придушення якого було застосовано засоби червоного і білого терору.

І, врешті, останній висновок: історія українців Криму як важлива і незвичайно актуальна дослідницька проблема вимагає поглибленого вивчення в наш час. Такі дослідження можуть допомогти зламати не лише панівні зафальшовані стереотипи, але й зруйнувати ті перешкоди, які стоять сьогодні на шляху українського національного відродження Криму, на шляху, в кінці якого вже справді шануватимуть як права людини, так і права народів та націй. Також української нації в Криму.

Жовтень 1991 р.